

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ
ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Խմբագիր՝ Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

Ե. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 3

1937

ՅՈՒԼԻՍ - ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

ՌՈՒԲԷՆ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

ՊԱՏՐԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԻՑ

I

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՊԱՏԱՆԵԿՈՒԹԻՒՆ

Երբ ճանապարհորդը մօտենում է լեռան բարձունքներին, մի պահ կանգ է առնում ու գլուխը յետ դարձնելով՝ հայեացք է ձգում անցած երկար ճամբուն վրա եւ մի ակնթարթում ընդգրկում է ամբողջ տարածութիւնը, եւ դեռ հեռում մնացած հորիզոնները: Այդպէս եւ ամէն մէկը մեղնից. երկար ու ձիգ տարիներ զիտակցական կեանքով ապրելուց յետոյ՝ մօտենալով կեանքի վերջին հանգրաւանին՝ ուղում է ընդգրկել հեռու անցեալի ապրած ու դնացած օրերն ու դէպքերը, աշխատում է բացատրել, դէթ իր խղճի համար, նրանց էութիւնը եւ մի պահ, յիշողութեան մէջ, կենդանացնել եւ վերապրել կեանքի երկար եւ անվերադարձ ուղին:

Ինչպէս լուսանկարչի գործիքին ենթարկւած առարկան արտայայտում է յստակ ապակիի վրա անջնջելի դժեր, նոյնպէս եւ մեր մանկական - երիտասարդական տարիների տպաւորութիւնները ընդմիջա եւ ուռուցիկ կերպով մնում են մեր յիշողութեան մութ անկիւնում պահած, յաճախ, աւելի պարզ, աւելի յստակ, քան թէ ծերութեան օրերում ստացւած տպաւորութիւնները. մարդկային կազմածքի բը-

699

542-2001

նական օրէնքներէր մէկն է դա: Ահա թէ ինչո՞ւ կեանքի առաջին շըրջանի այս կամ այն փոքրիկ դէպքը, դըրազը ընդ միշտ մնում է տպաւորւած յստակ ու ամրացած, ասեալ դեռ երէկ պատահած լինէր. հեռու յիշողութիւններէ մեծ արկղի մէջ ընկղմւած՝ այդ ապրումները թւում են մերթ շատ լայն, մերթ խիստ նեղ. մերթ բաց են անում լայն հորիզոններ, մերթ սեղմւում են մինչեւ ճանճի թուիչքի նեղ տարածութիւն: Եւ ուրիշ բան. մեր մանկական — երիտասարդական անցեալը հետագայ երկար տարիներէ ընթացքում անվերջ հեռանում ու յարատեւ վերադառնում է եւ այսպէսով ապրում է յարատեւ:

Որքան էլ այսօրւայ ըմբռնումներէս տեսակէտից, բազում դէպքերում, իմ ունեցած անցեալի ապրումները, գործելու մղումները, որդեգրած հասկացողութիւնները զերծ չլինեն մեծ ու փոքր պատրանքներից, բայց եւ այնպէս ես նրանց յիշում եմ համբերատարութեամբ եւ անաչառօրէն. մարդկային յառաջելիմութիւնը չի կարող զարգանալ, եթէ նրա մեկնման կէտը չլինի անցեալի անաչառ եւ համբերատար ուսումնասիրութիւնը, յաճախ եւ յարգանքը. մանաւանդ երբ այդ սխալները հիմնւած են եղել անշահախնդիր ու անվերապահ յափշտակութեան վրա՝ զրգւած վսեմ դադափարներից ու զգացմունքներից:

Իմ ծննդավայրը, Նոր — Նախիջևան, հիմնւած Հարաւային Ռուսաստանի Դոն գետի վրա, հազիւ հարիւր տարւայ գոյութիւն ունէր: Հեռու հոծ հայութիւնից եւ այն մեծ երկրից, որ Հայաստան էր կոչւում, Նոր — Նախիջևանը իր հինգ հայախօս գիւղերով մի տեսակ կղզիացած վայր էր, որ պատմական դէպքերի անհասանելի դիպածով՝ եկել — ընկել էր Ռուսաստանի անծայրածիր հարուստ տափաստանների մէջ, շրջապատւած, կլանւելու չափ, սուսի հարուստ մշակոյթով ու կենցաղով:

Արդէն տասնեակ տարիներ կար, որ Նոր — Նախիջևանի գիտակից զանգւածը, առանց ընդգծած պայքարի, առանց աղմուկի, աշխատում էր պահպանել իր, այն ժամանակւայ համար, աղգային հարուստ մշակոյթը, չայլասերել, չկորցնել սեփական դէմքը շրջապատի օտար ազդեցութեան տակ. պահել տոհմային աւանդութիւնները, կրօնը, բարքերն ու սովորութիւնները: Բայց նա ուզում էր պահել եւ մի ուրիշ բան, որը, նրա կարծիքով, գերակշիռ դեր էր խաղալու աղքատապահպանման մէջ եւ որը, սակայն, ինքն էլ յստակօրէն չէր տեսնում իր շուրջը կայուն ու ամրացած. դա մայրենի լեզուն էր: Կեանքի ուրոյն — ուրոյն բերումներով: Նոր — Նախիջևանի ժողովրդական, առօրեայ լեզուն մի խառնուրդ էր շատ դաւառաբարբառներ:

րի՝ Ղրիմի, Աստրախանի, Շիրակի, Կարինի, Պոլսի հին հայերէնի. այդ ամենը համեմատւած էր թիւրքերէն, թաթարերէն եւ ուսուերէն բառերով եւ, ի վերջոյ, դրաբար զանազան դարձւածքներով: Խառն էր եւ լեզւի հնչիւնաբանութիւնը՝ մեծ մասով հին Պոլսի արտասանութիւն, տեղ — տեղ արեւելահայ. «եղբայրը» եւ «համրոյրը» արտասանելիս «ի» էր լսուում, իսկ «բան»-ը արտասանուում էր «b»-ով, «ջուրը» արեւելահայերի պէս: Ահա մի նախադասութիւն առօրեայ խօսակցութիւնից. «Այ թառասն ալ (թորոսը) դլխուս փրեամօ (ուղղակի) պելա էղիլ է. միով բանիւ ստակա կուլ կուլէ տալ. ան իսէ էի-դտէ քի ես անոր հախը տեղը պիտի դնիմ, դէրէ վէքսիլ ունիմ նարա ձեռօքը ստորագրեալ »:

Միշտ հեզնող ճակատագիրը այնպէս էր սարքել, որ այն քաղաքը, որը հայութեան տեւել է մի շարք ականաւոր հայ գրողներ՝ Գարբէլ եւ Ռափայէլ Պատկանեաններ, Միքայէլ Նալբանդեանց, Ս. Տիգրանեան, Փիլիպպոս Վարդանեան, Պետրոս Սիմոնեան («Մեղու Հայաստանի»-ի խմբագիր), Գէորգ Դոդոնեան, իսկ հետագայում տասնեակ հայ հրատարակագիրներ եւ ազգային գործիչներ, — էջր տւած իր հայերէնը, որ ամուր աղբակ լինէր տեղացիների աղբապահ-պանման հարցում եւ որի վրա կարողանար յենել հայ բնակչութիւնը՝ խուսափելու համար օտարացումից:

Դեռ մանկական տարիներից յիշում եմ մեր՝ աշակերտներիս իւրապատուկ դրութիւնը հայերէնի վերաբերմամբ: Մեր ուսումնարանի՝ թեմական դպրոցի դրաբար լեզւի ուսուցիչը համարեա թէ ժրտում էր աշխարհաբառի անհրաժեշտութիւնը. ծաղրում էր միւս ուսուցիչների մեզ կարդալու յանձնարարած գրքերը, օրինակ՝ Ծերենցի վէպերի լեզուն, իբրեւ «Պոլսոյ ապիկար լեզու»: Ծիծաղում էր Թիֆլիսում հրատարակած հայերէնի «ցիվիլիզացիա», «կուլտուրա» ու բազմաթիւ օտար բառերի եւ ուսարանութեամբ օժտւած գրքերի վրա: Միւս կողմից՝ Հայոց պատմութեան ուսուցիչ Երւանդ Շահաղիզը համոզում էր մեզ կառչել միայն արեւելահայ աշխարհաբառին ու նրա հնչիւնաբանութեան, իսկ մեր միւս ուսուցիչները ծիծաղում էին արեւելահայոց «էգուց — մէգուց»-ի վրա: Մենք, ինչպէս ասում են, չգիտէինք՝ ո՞ր սուրբին պէտք էր մօմ վառել: Յետոյ նշանակեցին աշխարհաբար լեզւի մի նոր ուսուցիչ, որը պատժում էր մեր դորձածած «հոս», «հոն», «կըլլայ» բառերի համար, ու մենք համարեա թէ ընդունել էինք այն ճշմարտութիւնը, որ կայ միայն մի օրինաւոր հայերէն լեզու, եւ այդ՝ արեւելահայերէնն է, երբ, յանկարծ, պատահեց մի դէպք, որը հերքեց բոլոր հեղինակութիւնները մեր

աչքում. դա՛ դերասան Պետրոս Աղամեանի երեւալն էր մեր հորի-
զոններում եւ նրա թողած անջնջելի տպաւորութիւնները մեր մանուկ
սրտերի վրա:

Աղամեանը եկել – հաստատուել էր մեր քաղաքում եւ երեք տարի
չարունակ ձմեռայ ամիսներին ներկայացումներ էր տալիս «Հայրա-
պետեան» թատրոնում: Իմ հայրենակիցները, մեծ թէ փոքր, հա-
րուստ թէ համեստ խաւերից, կրթւած թէ անդրադէտ, բոլորը, ո-
րոնք միայն յաճախում էին Աղամեանի ներկայացումները՝ հիացած
էին ոչ միայն նրա խաղից, այլ եւ հանճարեղ դերասանի առողջանու-
թիւնից, նրա լեզուից եւ արտասանութիւնից: Քաղաքում տարածւած
էին նրա խօսքերը, թէ «ո՛չ պոլսահայ բարբառը, ո՛չ ալ կովկասահայ
բարբառը կոչտ են. պէտք է միայն գիտնալ նուրը արտասանել»: Ես
եւ ընկերներս աշխատում էինք ընդօրինակել Աղամեանի արտասանու-
թիւնը եւ խօսւածքի ձեւը: Գալով նրա դէմքի ու աչքերի արտայայ-
տութեան, ձայնին եւ ընդհանրապէս խաղին՝ ասեմ հետեւեալը. տա-
րիներ յետոյ, երբ առիթ ունեցայ տեսնել ուրիշ շատ հայ եւ օտար
ողբերգակներ, ես հասկցայ հայ անմահ ողբերգուի անջնջելի հմայ-
քի գաղտնիքը. ամենաողբերգական բոպէներին Աղամեանը խուսա-
փում էր կուրծքը ծեծել բոունցքների անվերջ հարւածներով, իր
ցասկոտութիւնը չէր արտայայտում դուռում – պոռումներով ու սպա-
նական կատղած ցուլի աչքերով. դերի պահանջած ցասումն ու կա-
տաղութիւնը կամ խելագարութեան հասնող յուսահատութիւնը՝ նա
արտայայտում էր նուրբ երեւէջներով. նրա հանճարը չափն ու կըշ-
ռոյթն էր: Ի ընէ նկարիչ եւ բանաստեղծ՝ նա օժտւած էր զեղազի-
տական ճաշակով, որ եւ արտայայտում էր նրա թատերական խա-
ղերում. ասես իրագործում էր Համլէթի խորհուրդը դերասաննե-
րին՝ «կտաղութեան ու ցասկոտութեան բոպէներին աշխատեցէք մը-
նալ նուրբ եւ նրբաշաւիղ»:

Վարդանանց տօների առթիւ մինը էլ, ըստ ընդունւած աշակեր-
տական աւանդութեան, ամէն տարի ներկայացնում էինք «Վարդա-
նանց Պատերազմը» եւ աշխատում էինք ընդօրինակել Աղամեանի
խաղն ու ձեւերը. բայց ի գո՛ւր... Յամենայն դէպս՝ Պ. Աղամեանը,
բացի իր դերասանական տաղանդի փայլից ու հմայքից, ընդ
միշտ ամբացրեց մեր աշակերտական սրտերում ե՛ւ այն համո-
զումը, թէ արեւմտահայ եւ արեւելահայ բարբառները հաւասար ի-
րաւունք ունեն գոյութեան, գուցէ արեւմտահայ լեզուն մինչեւ իսկ
աւելի գեղեցիկ է, բայց սա արդէն ճաշակի հարց էր:

Յաճախ մանկական հասակում, երբ զեռ չեն զարթնած ու չեն

գլխակցած զուտ ազգային բնազդները, զարթնում է մարդկային արժանապատուութեան աղօտ զգացմունքը: Այդպէս պատահեց եւ ինձ հետ:

Յիշում եմ՝ հազիւ 12 – 13 տարեկան աշակերտներ էինք, երբ մէկ օր էլ ռուսաց լեզուի ուսուցիչը, որ մի թթու ռուսամոլ մարդ էր, մեզ պատուիրեց անգիր սերտել մի կտոր Պուշկինի այն քերթածից, որի մէջ, ի միջի աշլոց, կար հետեւեալ ծանօթ տողը. «... Դու ստրուկ ես, դու վախկոտ ես, դու հայ ես...»: Մեր աշակերտական սիրտը սաստիկ զայրացած էր ու վիրաւորւած, որ «վախկոտ եւ ստրուկ» բառերը հոմանիշ էին դարձած հայ բառին: Դասից յետոյ մենք խրմբովին գիմեցինք մեր ծերունի եւ յարգւած հայ ուսուցիչներին մէկին ու բողոքեցինք, միտս չէ՝ ռուս բանաստեղծի՞, թէ՞ ուսուցչի դէմ, բայց մեր ծերունի ուսուցիչը տխրօրէն ու սառն պատասխանեց. «Ինչո՞ւ կը վիրաւորուիք ու կը դանդաւորեք. չգիտէ՞ք որ հայը այժմ ե՛ւ ստրուկ է, ե՛ւ վախկոտ. եթէ վախկոտ չըլլար, չէ՞ր պաշտպաններ իւր կրօնն ու պատիւը, ինչպէս այդ ըրաւ մեր Քաջ Վարդանը սուրբ ձեռքիմ, մեր ոսկեղարին... է՛հ, ի՛նչ ժամանակներ են, ոսկեղարը անցաւ, մնաց ք... դարը... »:

Բայց, ի մեծ զարմանս ամենքիս՝ երեք օրից յետոյ ռուսաց լեզուի ուսուցիչը դասարան մտած —չմտած ասաց. «Այսօր եւ հետագայ դասերին պիտի ծանօթանանք Գոգոլի եւ Լերմոնթովի գրած քներին...»: Այդպիսով մեզ վրդովող տողերը դասից հանւած էին...:

Ութսունական թւականների սկիզբներից Ռուսաստանում սկսում էր տարածւել կառավարութեան ազգայնական քաղաքականութիւնը, որը իսկոյն հակադդիւ միջնորոտ ստեղծեց Ռուսահայութեան մէջ: Այդպէս եղաւ եւ մեր Նոր – Նախիջևեանում: Մեր զգացմունքները բնազդօրէն ոտք դրին նախնական կամ «նեղ» ազգասիրութեան ճամբան. արդէն իմ հասկացողութեան մէջ էլ մտած էր «օտարը» եւ «մենք հայերս» մտայնութիւնը, «ռուս ուղղափառ» եւ «հայ լուսաւորչական» աղօտ հասկացողութիւնները: Չեմ կարող չյիշել այստեղ մի դէպք, որ իր ժամանակին խոր տպաւորութիւն էր թողել իմ վրա:

Աշնան անձրեւոտ օրերից մէկն էր, երբ հայրս բաւականին յուզւած ներս է մտնում եւ ասում է մօրս, որը մեզ հետ արդէն ճաշի սեղան էր նստած:

— Լսեցի՞ր վերջի նորութիւնը...

— Չէ, ի՞նչ կայ, — պատասխանում է մայրս:

— Առաւօտուն, — շարունակում է հայրս, — հիւանդներ ընդու-

նետեղու վրա էի, երբ Ռափայէլ Պատկանեանի մեծ տղան հեւքը բռնած նամակ բերեց Օլգայէն (Ռ. Պատկանեանի կինը), թէ՛ «բժիշկ, Աստուծոյ խաթրին, չո՛ւտ արա, արի՛ մեզի՛ Ռափայէլը կը մեռնի»։ Շուտ մը թէզ կ'ըլլայ գնացի եւ ի՞նչ տեսնեմ. մեր Պատկանեանը էրէսը պատին արած, սոֆայի վրա պառկած, լիմոնի դուն կտրած, աչքերը արցունքով՝ անդադար կը կրկնէ. «Աղջիկս ինձի սաղ — սաղ դերեզման տարաւ...»։ Բան մը չհասկցայ. բայց Օլգան բացատրեց, որ անոնց մեծ աղջիկը՝ Սանդուխտը, որ Պետերբուրգի ուսանողուհի էր նկարչական վարժարանում, մեծ ալ տաղանդ ունէր ու հօրը հպարտութիւնն էր, սիրահարելի է ուսուցչուհի վրա ու առանց ծնողացը իմացնելու, ուսուցչուհի — ուղղափառ ժամի մէջ պսակելի է... » :

— Ես ալ, — շարունակում է յուզւած պատմել հայրս, — որ հօրը տեղը ըլլայի, գլուխս պատին կը զարնէի, բայց չիւնքիմ հէքիմ ինք՝ սկսեցի մխիթարել Պատկանեանին՝ «է՛յ, մոռցի՛ր աղջիկդ, գլուխը — քարը. շատ դաւաճ ունեցողը ուզէ — չուզէ շուն ու կատուի հետ խնամի կ'ըլլայ. դուն սա՛ղ ըլլաս. հէպէթ Աստուծով՝ մէկալ ութը երեսաներդ Գամառ — Քաթիպայի փառքիդ արժանի դաւակներ կըլլան...»։ Ռափայէլը քիչ մը հանդարտած, արցունքը աչքերին՝ ձեռքս սղմեց ու ասաց. «Ի հարկէ, դուք բժիշկներդ մեռած մարդուն ալ մըլխիթարական խօսք կը դառնիք...» :

Ու հայրս ամբողջ ճաշին երկարօրէն անդրադարձաւ այդ «չլսւած, չտեսնւած» դէպքին։ «Հայրը քառասուն տարիներ ազգասիրութեան ու հայասիրութեան մասին գրել ու քարոզելէ ետքը, զաւակը ելլէ ու ուսուցչուհի հետ պսակելի. ասել է Գամառ — Քաթիպայի պիտի ունենայ ուսուցչուհի...»։ Իմ աշակերտական հասկացողութեան մէջ այդ դէպքը աւելի մեծ անակնկալ էր, քան թէ եթէ հայրս ասէր, որ այդ օրը արեւը արեւմուտքից է ծագել։ Նման մտայնութեան տէր էր եւ իմ մեծ թէ փոքր շրջապատը։

Մանկական անցեալից մի ալ դրւագ էլ եմ յիշում, որ նոյնպէս ամուր տպաւորւած է իմ մտքի մէջ, թէ եւ այն ժամանակները շատ աղօտ կերպով էի ըմբռնում նրա խորհուրդը։ Երբ ձմեռը մեր տանն էր իջնում Ղզարից եկող Բժ. Ա. Սուլթան — Շահը, որ մօրս եղբայրն էր եւ հօրս համալսարանական մտերիմ ընկերը, ու նկատում էր սենեակումս կախած թռչունով վանդակը, միշտ պատուիրում էր ինձ. «Նայէ՛, չմոռնաս Զատիկի կիրակին սախա — խուշին ազատել...»։ Պէտք է բացատրեմ հետեւեալը։ Մեր քաղաքում կար հին սովորութիւն, ըստ երեւոյթին, վաթսուանական թւականներէց սկսած, որ հասակաւորները օգնութեամբ մենք՝ փոքրիկներս անխորտէն գործա-

դրում էինք. աշխարհում ամենամեծ փոքրիկ տղայքս «սախա — խուշի», «պիլիպիլ» եւ այլ երգող թռչնիկներ էինք բռնում պարտէզներում եւ տուն բերելով՝ պահում էինք ձմեռը վանդակներում. երբ հասնում էր գարունը, Ձատկի առաւօտը, դուրս էինք հանում վանդակը եւ թռչնիկներին թողնում ազատ թռչելու: Վանդակի դռները բանալիս՝ ասում էինք. «Դէ՛, թռիւր ծիծեռնակ, ծնած տեղդ Աշտարակ»։ Իսկ մեր մեծ մայրերը կամ հասակաւորները չնչնում էին. «Ազատեա՛լ զմեզ, մարդասէրն Աստուած»։ Միայն երբ հասայ պատանեկան տարիքիս, մայրս բացատրեց թէ՛ երբ մեր քաղաքացի Մ. Նալբանդեանցը ձերբակալւել է, նրա ընկերները եւ յարգողները ուխտած են եղել ամէն տարի Ձատկի առաւօտուն ազատել բոլոր «բանտարկւած» թռչնիկներին, ի յիշատակ իրենց բանտարկւած ընկերոջ, որը միշտ երգած է եղել «Ազատութեան» մասին, բայց զրկւած է եղել ազատութիւնից:

Այդ պատմութիւնը ինձ պարզեց եւ մի շարք ուրիշ բաներ ու ակնարկներ, որ մանկական օրերում լսած էի տանը, բայց չէի ըմբռնած միտքը: Այդպէս՝ երբ մայրս դաշնամուր էր նւագում, յաճախ, միւս սենեակից մօտենում էր հայրս ու ասում. «Չալէ՛! Բոքս սիրած բաները»: Եւ մայրս նւագում էր կտորներ «Il Trovatore» իտալական օպերայից, իսկ հայրս, աչքերը արցունքով, հեռանում էր առանձնասենեակը: Հետագայում միայն իմացայ, որ հօրս գործածած «նորա», «նա» բառերը նշանակում էին՝ Մ. Նալբանդեանց: Այդ օրերից սկսած եւ շարունակ քսան տարիներ, կամ հայրս, կամ մօրեղբայրս՝ Բժ. Ա. Սուլթան — Շահր մեր ընտանիքի նեղ շրջանակում պատմում էին բոլոր մանրամասնութիւններով իրենց ընկերոջ՝ Մ. Նալբանդեանցի փոթորկալից եւ եղերական կեանքը:

Միջանկեալ պէտք է ասեմ, որ թէ՛ հայրս եւ թէ՛ մօրեղբայրս ի մօտոյ կապւած են եղել Մոսկւայի «Հիւսիսափայլ» ամսագրի հետ, մասամբ էլ աշխատակցել են. Բժ. Սուլթան — Շահր ղեկավար էր այդ ամսագրում մի ինքնուրոյն կատակերգութիւն՝ «Ժամանակակից Լուսաւորիչները», իսկ հայրս տւել էր «Հիւսիսափայլ»ին ուսերէնից թարգմանած նորավէպեր եւ 1858 թ. առանձին գրքոյկով հրատարակել էր «Աշխարհաբար լեզւի առաջին ալբերենարանը եւ ընթերցանութեան նիւթեր»։ Երբ այս վերջին տարիները հրատարակեցին Մ. Նալբանդեանցի բանալից գրած 36 նամակները, պարզեց, որ դրանցից 32 հատը գրւած է եղել Բժ. Ա. Սուլթան — Շահր, որի հետ մեր մեծ հայրենասէրը, ի միջի այլոց, մտադիր է եղել բնարանական — քիմիական ինչ որ մի գիտական հարցով զբաղւել:

Հասնում էինք պատանեկան այն հասակին, երբ ընթերցանութեան ծարաւը ո՛չ ծայր ունի, ո՛չ սահման: Ամէն հեղինակ նոր էր մեզ համար եւ յափշտակում մեզ: Ժիւլ Վէռնի ճանապարհորդութիւնները մղում էին մեզ դէպի Ափրիկէի անտառները կամ հարաւային բեւեռը: Վալթէռ – Սքոթի վէպերից յետոյ, մենք երազում էինք խորհրդաւոր ամրոցների մասին: Յետոյ Տիւսսպը կամ Ծերենցը, որից յետոյ Կիլիկիան դարձաւ մեր աչքում Հայաստանի փառաւոր անցեալն ու ապագան: Սրանց յաջորդեց Բաֆֆին, որի վէպերի մասին աղօտ կերպով վաղուց լսած էի մօրիցս, որ կարդում էր մեր տանը ստացուող «Արձագանք»-ն ու «Մշակ»-ը, բայց այդ լրագիրները իմ ձեռքս չէին ընկնում: Հայրս արգելում էր, որ աշակերտ հասակիս լրագիր կարդամ, «մանաւաւդ որ, ասում էր, «Մշակ»-ը կարդալով՝ դիտցած հայերէնդ ալ կը մոռնաս...»:

Սկսեւ էր ամենուրեք Բաֆֆիի վէպերով յափշտակման շրջանը: Մեծ եղբայրս, որ Լազարեան ձեմարանի աշակերտ էր, գրում էր Մոսկւայից, որ ձեմարանական հայ աշակերտները գիշեր – ցերեկ Բաֆֆի են կարդում եւ այն աստիճան օրական դասերից յետ են մնացել, որ երեւի «քննութիւնները» չպիտի կարողանան յաջողութեամբ վերջացնել: Մեզ մօտ, Նոր – Նախիջեւանում, Բաֆֆիի վէպերը ո՛չ միայն մեզ հոգեկան շփման մէջ ձգեցին տաճկահայ կեանքի հետ, այլ ունենան եւ իրենց որոշ բացասական, գոնէ ժամանակաւորապէս, ազդեցութիւնը մեր վրա: մինչ այդ՝ մենք շատ էինք սիրում մեզի աւանդած «դասականներին»՝ Խորենացուն, Փարպեցուն, Բազրատունու «Հայկ Դիւցազնը», «Եղիականը»: Բաֆֆիից յետոյ մենք ծալեցինք ու պահեցինք ամէն տեսակ զբաղար լեզուով գրած գիրք: Աւելին՝ մենք հեղնում էինք զբաղառագէտներին, ու երբ մի օր էլ պէտք եղաւ Դաւիթ Անյաղթի «Ելոյր հարկաւորի» դարձածքը վերլուծել, մենք ծերունի ուսուցչին հեղնօրէն ու արհամարհանքով թարգմանեցինք՝ «հարկաւորութեան ելլել...»:

Նոր մտայնութիւնը այդպէս էր պահանջում, որովհետեւ հաստացած էինք, որ հինը ընդմիշտ մեռած է, դարթել է նորը: պէտք է ապրել նոր հովերով, նոր մտքերով ու նոր ճանապարհով ընթանալ: Եւ ո՛րքան աւելի էինք կարդում, ա՛յնքան աւելի կուտակում էինք մեր «ազգասիրական», «ազդային ծառայութեան» ծրագիրներն ու երազները, բայց այդ բոլոր հասկացողութիւնները վերին աստիճանի աղօտ էին եւ մշուշային: Որոշ էր միայն մի բան մեզ համար,

որ Մուշն ու Տարօնը այն վայրերն էին լինելու, որտեղ մենք պէտք է գործէինք «ապագայում»: Այս էլ, երեւի, բացատրում էր հետեւեալով:

Պէտք է ասեմ, որ շատ տարիներ առաջ, երբ մենք դեռ Բաֆֆիի վէպերը չէինք էլ կարդացած, մեր քաղաքում առեւտուր անող պաղիրկեան Նազարէթ պատմում էր խորհրդաւոր բաներ, որ բերնից բերան կրկնում էին մեր շուրջը: Այդ Նազարէթը, ուսումնական պատերազմից անմիջապէս յետոյ, մօտաւորապէս 1878 – 79 թւականներին, ըստ Նոր – Նախիջևանցիների հին սովորութեան, գնացել էր իր ուխտը կատարելու Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետին: Ուխտի դնում էին սովորաբար ամուսնութիւնից առաջ: Ըստ երեւոյթին, Նազարէթը ունէր լուրջ պատճառներ այդ ուխտը կատարելու, որովհետեւ նրա հինգ եղբայրներից եւ ոչ մէկը զաւակ չունէր ու «ընտանեաց յոյսը» նրա յաջող ամուսնութեան վրա էր դրւած...

Նազարէթը մնացել էր «հոնի տեղերը» մի երկու ամիս, պատահել էր «քափկաղէն էկած» 10 – 15 հայ երիտասարդներին եւ սրանց հետ ապրել ու ճանապարհորդութիւններ արել Տարօնի զանազան տեղերը: Վերադառնալուց ու, մանաւանդ, ամուսնութեան «յաջողութիւններից» յետոյ, նա խիստ դուրաքանում էր Ս. Կարապետի զօրութիւնը եւ ողբերգութեամբ պատմում իր պատահած «կտրիճների» մասին: «Մատաղէն ետքը՝ Քափկաղէն էկած առխատաչներս (ընկերակիցներս) չուզացին ետ էրթալ. մենք, ասին, հոսի ժողովուրդին խելը – խրատ պիտի սորվեցնունք. մենք, ասին, մեր Մայր Հայաստանը կուզինք տաճիկի ձեռքէն ազատել, ու ասոր համար հոսի հային կուզինք թիւֆէնք ու խամայ տալ. իրենց մէջն ալ ատ կտրիճները իմ չհասկցած լիւզույով բաներ կը պատմէին ու սալթը «եղափոխութիւն» պիտի անինք կասէին: Ամենքն ալ կարմիր զօտի կապած էին մէջքերին, ունէին մէկ մէկ հատ ուլուլէն ու խամայ. չտէ՛, մարդը աղպէս պիտի ըլլայ. պէթէ՛ր կուտուռէ տղաք էին: Ինձի վախ տեղերը քիչ մը ճամբայ ձգեցին, ես ալ անոնց թիւֆէնքս պաշխեցի. անկէ վերէն խաբեր չունիմ, իտա եղափոխութիւնը եղա՞ւ, չէ նէ՞ չեղաւ » :

Նազարէթի այս անպաճոյճ լեզուով պատմութիւնները, մեզ համար խորհրդաւոր կարմիր զօտիները ու բոլորովին անհասկանալի «եղափոխութիւնը» խոր ապաւորութիւն էին թողնում մեր մանկական հոգու վրա, բայց երբ հասանք այն տարիքին, երբ արդէն Բաֆֆիի վէպերն էինք կարդում, այդ վէպերում եւս նոր խորհրդաւոր «կտրիճներին» ու «կուտուռի» մարդկանց էինք հանդիպում,

արդէն մեզ համար շատ բան պարզ երեւցաւ. դոնէ մենք այդպէս էինք կարծում: Ու մինչդեռ Բաֆֆիի վէպերի օրէց օր զարգացող ոգեւորութեամբ էինք ապրում, մի օր էլ լսեցինք, որ «Վիպասան» Բաֆֆին մեռել է: Լուրը անակնկալ էր ամենքիս համար եւ մեզ յուզում առաջ բերեց, ուժեղ տպաւորութիւն գործեց մեր պատանեկան հոգիների վրա: *)

Անցեալի յիշատակները նման են իրար մէջ բացուած ու իրար յաջորդող անվերջ սենեակների, որոնք անծայր հետեւում են մէկը միւսին:

Այդպէս՝ անկարող եմ մոռանալ եւ իմ պատանեկան շրջանի այն իւրայատուկ ազդեցութիւնը, որ ունեցաւ մեր մատաղ աշխարհայեացքի վրա Կիւրեղ Վ. Սրապեանը: Միտս չէ՝ ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս եկած էր մեր քաղաքը («Վախճելով Երուսաղէմի վանքի՞ց», ինչպէս պնդում էին ոմանք), մի քարոզիչ վարդապետ, որին շուտով յանձնեցին թեմական դպրանոցի աստուածաբանութեան դասերը:

Պէտք է ասեմ, որ մեր տանը, առհասարակ, այնքան էլ երես չէին տալիս կղերներին. նախ՝ հայրս, չնայած որ հաւատում էր եւ՛ Աստուծոյ գոյութեան, եւ՛ հոգու անմահութեան, եկեղեցի չէր յաճախում. «Ձեմ սիրի կեղծաւոր դասակարգը», ասում էր նա քահանաների մասին, իսկ վարդապետների ու եպիսկոպոսների վերաբերմամբ յայտնած կարծիքը աւելի եւս «ուժեղ» էր: Երեւի այդ բոլորը վաթսուանական թւականների հանրային կռիւներից եւ Գարբ. Վ. Այվազովսքու ու Մ. Նալբանդեանցի միջեւ եղած բանակռիւներից ու վարդապետների «մատնութիւններից» ոտացւած տպաւորութեան հետեւանքն էր: Կիւրեղ Վ. Սրապեանի մասին հօրս եւ մեր քաղաքացիների կարծիքը աւելի լաւ էր. հայ քաղաքագլուխը ասած էր նրա մասին. «Ձարմանալի վարդապետ է. ի՛նչ ստակ կը սիրէ, ի՛նչ ուռս աղախին, ի՛նչ ուռի խմող է, ի՛նչ ալ ուտան է. կերելի թէ խարապաշներուն մէջն ալ սուրբեր կան»:

*) Յաջորդ հատւածը, որ վերաբերում է Գամառ - Քաթիպայի կարծիքներին Բաֆֆիի մասին, այս յուշերի հեղինակի հաւանութեամբ, տրամադրեցինք Բաֆֆիի յորինակամ ժողովածուին, որ լայս ընծայեց Փաթիգի Բաֆֆիի Յորինակամ Յանձնաժողովը: Կը յանձնարարեմք մեր ըմբերցողներին այդ կտորը կարդալ յիշեալ ժողովածուի մէջ:

Կիւրեղի հմայքներից մէկն էլ այն էր, որ յաճախում էր ոչ միայն հարուստ տներ, այլ եւ աղքատ, մի բան, որ չտեսնւած երեւոյթ էր: Նա մեր սրտերը գրաւեց իր անմիջական տէրվիչութեամբ, իւրաքանչեւ նիհիլիզմով ու վերին աստիճանի անխնայ ատելութեամբ դէպի ոռոս կառավարութիւնը, որը այդ ժամանակները հաստատապէս իր ծանր թաթով սեղմում էր Ռուսահայութեան աղգային մշակոյթը: Ինքնատիպ մարդ էր. ժխտում էր գեղարւեստի եւ, մանաւանդ, բանաստեղծութեան օգուտը, չէր ընդունում բժիշկների անհրաժեշտութիւնը, «զի մարդ եթէ բնութեան օրէնքով ապրի, բժիշկի մը պէտք չունենար»: «Մարդս, ասում էր, պէտք է բնական կեանքից չհեռանայ, իսկ Հայերը պէտք է միայն երկրագործ — գիւղացիներ լինեն: Մեր, պատանիներին ապագայի մասին խօսելով՝ քարոզում էր գնալ երկրագործութեամբ զբաղել, քսան տարիքը եկած — չեկած ամուսնանալ ու մեծացնել սեփական ընտանիքը 10 — 15 դասկաներով: «Հոգ չէ, եթէ անոնց թիւը քսանէն ալ անցնի, զի Աստուծոյ քաջ է՝ աճեցէք եւ բազմացա՛րուք»:

Կիւրեղ վ. ունէր եւ իր յատուկ փրկիսօրհայութիւնը. «Մարդուս վերին կոչումն է չէ՛ թէ թաղաւոր մը, գիտնական մը, բանաստեղծ մը եւ այլ բան ըլլալը, այլ մարդը նախ եւ առաջ ըլլալու է մարդ եւ Աստուծոյ էակ: Մարդիկ ի բնէ հաւասար են մէկըմէկու. բան մը ըլլալը կը տանի դէպի հպարտութիւն, ինքնասիրութիւն. շտէ՛, մարդկային չարիքն ալ ատկէ է. բան մը ըլլալը ասել է մարդու մասնիկ ըլլալ: Մարդ պէտք է լման ըլլայ, իբրեւ Աստուծոյ պատկեր. բոլոր կրօնները առ կը պահանջեն: Պէտք է որ մենք զմեզ աւելի նւազ սիրենք — հո՛ն է մարդուս երջանկութիւնը: Ու եթէ պէտք ըլլայ՝ զոհուի՛ր Գրիստոսին մօտենալու պէս բան մըն է»: Մենք համաձայնուում էինք նրա հետ. մանկական հոգին մեղրամոմի յատկութիւն ունի, ինչպէս ճկես, այնպէս է ճկում է: Նա հեղնում էր կամ ժլտում ընդունւած հեղինակութիւնները. «պօրտաբայ՞» էր անւանում Պատրիարքին. Մակար Կաթողիկոսի մասին ասում էր. «Անիկա քիւրտ է եւ արւազէտ». Մ. Խրիմեանի մասին ասում էր. «Ներկառարդ հասակին լաւ էր, բայց այժմ սնափառ է եւ փառասէր». Գ. Արծրունու մասին, չգիտեմ ճիշտ, թէ հնարած, պատմութիւն էր անում. իբր թէ՛ երբ Գր. Արծրունին խնդիր էր ներկայացրել «Մշակ» լրագրի հրատարակութեան համար, հայ գրաքննիչը հարցրած է եղել՝ «բայց չէ՞ որ դուք հայերէն չգիտէք»: — «Կարելորդ այն չէ, որ ես հայերէն գիտնամ, պատասխանել է Արծրունին, կարելորդ այն է, որ իմ բաժանորդները հայերէն գիտնան»: Կիւրեղ վ. քարոզում էր գինու, ծխախոտի ու մսի դործածութեան դէմ. պահանջում էր,

որ պատանին կոյս մնայ մինչեւ ամուսնութիւն. աւելորդ էր համարում, մինչեւ իսկ վնասակար, մեր սովորած լատին եւ յոյն լեզուները: Խօսում էր «հայ ազգին ասպառնացող վտանգի» մասին, բայց այդ վտանգը տեսնում էր այն բանի մէջ, որ՝ «ոռսահայր ոռսի անբարոյական վարքուրարքը ընդունած է, ինքն ալ, եթէ շատ չըսեմ, քսան տարիէն պիտի ոռսանայ»:

Սոյն այս տեսակ մտքերի խառնուրդը, մեր ընդունած հեղինակութիւնների ժխտումը, մարդկային ու ազգային հորիզոնների խիստ սեղմումը, մինչեւ իսկ ոչնչացումը խառնաշփոթ, բայց հուժկու տըպաւորութիւն էր թողնում իմ եւ իմ հասակակիցներիս վրա: Մեր մէջ դեռ հասուն չէր քննադատական վերաբերմունքը, մանաւանդ անշահախնդրօրէն արտայայտւած մտքի առթիւ. մենք արդէն պատրաստ էինք ընդունել այն «ճշմարտութիւնը», որ հայ ազգը կարելի է եւ պէտք է փրկել անկումից՝ քարոզելով աւետարանի պարզ կեանքը, մաքառելով զեղխութեան ու անբարոյականութեան դէմ եւ այդ նպատակով՝ լաւագոյն միջոցն է նախ եւ առաջ կուսակրօնութիւն ընդունիլ, «քաղաքէ քաղաք դնալ ու քարոզել եւ մոլորեալ ոչխարներու հոգին փրկել», ինչպէս յորդորում էր Կիւրեղ վարդապետը եւ ինչ որ մենք էլ, ասում եմ, համարեա թէ պատրաստ էինք անելու: Բայց այդ խառնափնթոր հողերանական շրջանին մեր պատանեկան ոչ շատ կայուն ըմբռնումները շուտով աւելի մի հարւածով պիտի աւելնէին մեր մանուկ սրտերից, իսկ մեր գլխում պիտի դարձնէր քննադատական կայծը դէպի Կիւրեղ վարդապետի կէս – թուստոյական, կէս – տէրվիշական փիլիսոփայութիւնը:

Պէտք է ասեմ, որ Կիւրեղը եկեղեցական հերթական իր քարոզներէց մէկը նւիրել էր հայ գրագէտների վնասակարութեան, իսկ Գամառ – Քաթիպայի մասին ասել էր, թէ՝ «անիկա բանաստեղծ չէ, անիկա բանահեղծ է»: Յիշում եմ՝ եկեղեցու խորանից հեռու, աջ կողմը՝ կանգնած էր Ռ. Պատկանեանը, շուրջն էլ իր Արհեստագիտաց Վարժարանի աշակերտները: Ու երբ լսեց «բանահեղծ» մակդիրը, ամենքը վախեցած հայեացք ձգեցին նրա վրա, որ կանգնած էր դունատ եւ արտաքուստ անխռով: Քարոզից յետոյ շատ շուտ հեռացաւ եկեղեցուց. իսկ երկու օր չանցած՝ ձեռքից ձեռք պտտւում էր նրա բուն ոճով գրւած (տեղային բարբառով) պարսաւը Կիւրեղ վ. ի վրա՝ համբաււոր «Սատանայի օջիւղ»ը, որի մէջ անկրկնելի մակդիրներով լուսարանւած էր «խարապաչի» կեանքը եւ մանաւանդ նրա ինքնատիպ «փիլիսոփայութիւնները»: Գաւառական նեղ շրջանակում «Սատանայի օջիւղ» պայթած ուժանակի զօրութեամբ աւերում-

ներ արաւ Կիւրեղ վարդապետի հետեւողների սրտերում եւ իրեն ստիպեց յուսահատական ճիշտ արձակել: Նրա աշակերտների թիւը նուազեց, ու վարդապետը կարճ ժամանակից յետոյ թօթափելով ոտքերի փոշին՝ ձգեց հեռացաւ քաղաքից: Մեր պատանեկան սրտերում եւս մեծ աւերումներ էին եղած. մեր աչքերը բացւած էին, մենք տեսնում էինք կամ զգում հակասութիւններ նրա քարոզած մտքերի մէջ: Բարոյագիտական հարցերի վերաբերմամբ թողած ազդեցութիւնը անշուշտ մեծ էր, բայց մեծ էր եւ հիասթափումը նրա բոլոր մնացեալ մտքերից ու ծրագրներից:

Զարմանալի կենսապարզեւ է սակայն պատանեկան հասակը. հաղիւ մի անսխալական մտքից աղատւած, հաղիւ մի պատրանք մոռացած՝ բնազդօրէն պահանջ եւ զգում հաղորդակից լինելու սահող կեանքի ծնած նոր ապրումների, նոր ոգեւորութիւններին ու նոր յափշտակութիւններին, մանաւանդ, երբ նրանք հիմնականում համապատասխանում են քո պատանիի խառնւածքին:

1889 թ. ընկերներս եւ ես մեզ վրա նայում էինք արդէն իբրեւ «գիտակից ազդասէրների». «աղբը» եւ «Հայաստանը» հոլովում էինք պէտք եւ չպէտք տեղը: Հրատարակում էինք «Տարերք» անունով մի երկշաբաթաթերթ (ի հարկէ, ձեռագիր եւ 2 օրինակ), որը ոչ միայն կարգաւ էինք տալիս քաղաքի հայ աշակերտներին, այլ եւ, ուղարկում էինք Մոսկւա՝ Լազարեան ձեմարան, իսկ այնտեղից փոխադարձաբար ստանում էինք «Գործ» ձեռագիր ամսագիրը, որի հայերէն մասը խմբագրում էր Մինաս եղբայրս, իսկ ռուսերէն բաժինը՝ նրա ռուս ընկեր անկեղծ հայասէր եւ հայ հին հերոսներով ոգեւորւած Իւրիյ Վեսելովսկին. վերջինս զարմանալի յաջողութեամբ թարգմանում էր Մ. Նալբանդեանցի, Գամառ - Բաթրիպայի, Սմբ. Շահ - Ս. Ղրղի բանաստեղծութիւնները ոտանաւորներով. նրա սիրած հերոսն էր Վարդան Մամիկոնեանը: Վեսելովսկին ինքն էլ Լազարեան ձեմարանի աշակերտ էր, նրա հայրը յայտնի պրոֆեսոր էր արեւմտեան դրականութեան, մայրը՝ թարգմանիչ անգլիացի եւ ֆրանսիացի նորագոյն վիպագիրների: Նրանց հայասիրութեան մասին հետագայում դեռ առիթ կ'ունենամ անդրադառնալու:

Մեր «Տարերք»-ի համար, որի խմբագիրը եւ էի, իսկ գլխաւոր աշխատակիցը իմ շատ ընդունակ ընկեր Բ.-ը (ներկայումս Խ. Ռուստոմանի յայտնի պրոֆեսոր է): Զուտ «գրական» բաժինը կազմում էին Նախիջևանի բարբառով գրած նորավէպեր, մասամբ էլ, ծագողութիւններ այս կամ այն հասարակական դէմքի վրա: Գալով «խմբագրականներին»՝ առնում էինք «Մշակ»-ում, «Նոր Դար»-ում,

«Արձադանք»-ում արտայայտված մտքերը եւ ենթարկելով մեր պատանեկան մտայնութեան ու աշխարհայեացքին՝ հրամցնում էինք մեր «ընթերցողներին»:

«Տարերք»-ի համարներէց մէկում մի օր դուրս եկաւ Սիւլիւկի (Ռ. Պատկանեանի կեղծանուններէց մէկը) երգիծարանական ութ տող ոտանաւորը «Նոր – Դար»-ի դէմ, որ դեռ ոչ մի տեղ չէր տըսուած եւ որ ես ձեռք էի բերել Ռ. Պատկանեանի Յովհաննէս որդու անձնագրով: Սա առանց հօրը իմացնելու՝ արտագրել էր նրա տետրակից եւ դադտագողի յանձնել էր մեզ: Սակայն, չուտով, վախենալով անախորժ հետեւանքներէց, աշխատեցինք ոչնչացնել «Տարերք»-ի այդ համարը: Որքան զիտեմ, «Նոր – Դար»-ի դէմ դրւած այդ ոտանաւորը Ռ. Պատկանեանի մահից յետոյ ոչնչացւած էր նրա կողմ կողմից: Ամբողջ ոտանաւորը լաւ չեմ յիշում, բայց հետեւեալ չորս տողը մնացել է մտքումս.

... Սիրտըս խաղ է... պիտի փսխեմ...

Տակըս շուտով լեկէն դըրե՛ք ...

Զէ՛, լեկէնը մեղք է, տըղա՛ք...

«Նոր – Դար»ը կայ... «Նոր – Դար» բերե՛ք...

Ժամանակ առ ժամանակ, պատահական կերպով, մեր բարեկամների աջակցութեամբ, մեր ձեռքն էին ընկնում Պոլսի «Արեւելք»ը եւ Մարտէշլիի «Արմենիա»-ն, բայց այդ երկու տարբեր լրագիրներից համարեալ ոչինչ չէինք կարող քաղել:

Այդ ժամանակները պատահեց շատ հասարակ մի դէպք, որը հետագայում իր նշանակալից հետեւանքները պիտի ունենար իմ աշխարհայեացքի վրա: Զեմ յիշում որի միջոցով՝ ձեռքս է ընկնում շատ բարակ թղթի վրա մանր եւ մաքուր տպագրւած ութ երեսանոց մի երկչաքաթաթերթ, որը կրում էր մեղի համար բաւականին տարօրինակ «Հնչակ» անունը: Ընկերներս եւ ես սկզբում անտարբեր, յետոյ մեծ հետաքրքրութեամբ կարդում էինք ամբողջ թերթը եւ ստանում էինք միեւնոյն տպաւորութիւնը. թերթը նման չէր «Մշակ»-ին, «Նոր – Դար»-ին եւ մեր ձեռքը ընկած միւս լրագիրներին՝ ո՛չ իր լեզուով, ո՛չ բովանդակութեամբ, ո՛չ էլ համարձակութեամբ: Թերթը իրեն «Հայ յեղափոխական կուսակցական «օրդան» էր անւանում, ինչ որ «սոցիալիզմի» եւ «աշխատաւոր դասակարգի» մասին էր խօսում, որոնց մասին մենք շատ քիչ բան զիտէինք. յարձակւում էր «թիւրք եւ ռուս» «բիրտ բռնակալական» կառավարութիւնների վրա, խօսում էր «հայ ժողովրդի քաղաքական եւ տնտեսական տա-

ռապանքների» մասին. եւ այս բոլորը այնպիսի շեշտով ու հաւատով, որ կարդացողը այն տպաւորութիւնն էր ստանում, թէ հէնց վաղը հայ յեղափոխութիւնը պիտի սկսւի: Պատանեկան ու երիտասարդական հոգեբանութիւնը միշտ սիրել է ազդու, համարձակ մտքեր ու խօսքեր. աղբում էր եւ այն ընդգծած միտքը, որ այդ թերթը հրատարակող կուսակցութեան գործունէութիւնը «նոր դարագլուխ է բաց անում Հայոց պտտմութեան մէջ», թէ մինչեւ «Հնչակ»-ը ամէն ինչ լոկ խօսքեր են եղած, թէ «խօսքերը արդէն կէս դարէ որ ասած են, իսկ այժմ պէտք է գործ, եւ դա շատ շուտ է լինելու»... Ու այս տեսակ ուրիշ մտքեր:

Թերթի վրա փնտրում ենք խմբագրի ու հրատարակչի անունը. ոչինչ չկայ: Տրւած է միայն ինչ որ Mr. Beniard անունը եւ Poste Restante, Genève: Բնականաբար, մեր «Տարբերք»-ի խմբագրութիւնը խզոյն սկսում է արտատպել «Հնչակ»-ից նիւթեր եւ քաղածքներ անել զանազան յօդւածների համար: Հունձքը ճոխ էր: Ի հարկէ, ոչ մի ակնարկ, որ նիւթերն ու յօդւածների ամփոփումը առնւած է «Հնչակ»-ից: Մեր թերթում մինչեւ իսկ երեւում էին՝ «Մեղ գրում են Պոլսից» թղթակցութիւններ: Հայրս, որի ձեռքը մերթ ընդ մերթ ընկնում էին «Տարբերք»-ի համարները, մի օր հեղնօրէն հարցրեց ինձ. «Ձեր Պոլսի եւ Վանի թղթակիցները Նախիջևանի ո՞ր փողոցն են ապրում...»: Շատ տարիներ յետոյ, ես համոզեցի, որ բոլոր ժամանակներում եւ բոլոր օրաթերթերը ունեցել են խմբագրի ապրած փողոցում «արտասահմանեան սեփական» թղթակիցներ, որոնք ուղարկել են յօդւածներ փողոցի միւս ծայրից...:

Մեղ համար հարկաւոր էին «ազգային» նիւթեր, ուստի երեք ուսույլի ուղարկեցի «Հնչակ»-ին եւ խնդրեցի ուղարկել թերթը, բայց զգուշութիւնից զրդւած (չէ՞ որ «Հնչակ»-ը գրում էր «սոցիալիզմի» մասին եւ յաճախ յարձակւում էր «ռուս միապետական կարգերի դէմ»), տւի ոչ թէ իմ անունը եւ հասցէն, այլ մեծ մօրս՝ Եղիսարէթ Սուլթան – Շահի, որ այդ ժամանակները 72 տարեկան էր եւ որքան լաւ էի, ուստաց օրէնքները թոյլ չէին տալիս ձերբակալել 70 տարիքը անցած քաղաքացուն: Փողի հետ «Հնչակ»-ին ուղարկեցի եւ մի «թղթակցութիւն Կովկասից», որի մէջ գրում էի, որ «մեր քաղաքում մեր երիտասարդութիւնը երդւած է իր անձը զոհ բերելու Հայաստանի ազատութեան. նա արդէն զինւած է»: Պէտք է ասեմ, որ մեր քաղաքի տասը – քսան ազգասէր պատանիների մէջ ես միակն էի, որ ձեռք էի բերած մի «Բուլղոկ» ատրճանակ, որով, ինչպէս տես-

նում է ընթերցողը, իմ թղթակցութեան մէջ եւ «մի քիչ» չափազանցել էի իրականութիւնը...

Ու մի ամիս չանցած՝ ստացւում է «Հնչակ»-ը, որի վերջին երեսի վրա, ներքեւը, տպւած էր՝ «Ն. ստացանք շնորհակալութեամբ Յ. ու, ցաւում ենք, որ դադարեցաւ իրական տեսակէտից անկարող ենք դետեղել ձեր շատ հետաքրքրական թղթակցութիւնը. սպասում ենք այլ յօդւածներին»։ Աւելորդ է ասելն էլ, որ ես հպարտութեամբ ցոյց էի տալիս «Հնչակ»-ի այդ համարը, մատաւորով նշանակելով ինձ վերաբերեալ պատասխանը։ Հպարտութեամբ մտածում էի, որ ես արդէն «կապեր» եմ հաստատել արտասահմանի յեղափոխական կուսակցութեան հետ։

Մենք չուտով իւրացրինք «Հնչակ»-ի մէջ յաճախ գործածուող բաներն ու դադարեցրինք։ Առաջ լսած էինք «կուսակցութիւն» բառը, թէեւ լաւ կարծիք չունէինք «կուսակցականների» մասին, որովհետեւ մեր շուրջը միշտ ասում էին թէ՛ «Հայքս միաբան չենք, որովհետեւ կուսակցութիւններ կան»։ Այժմ, սակայն, մեզ թւում էր թէ՛ անհրաժեշտ էր կուսակցութիւնը, քանի որ նա խօսում էր «յեղափոխական կադակերպութեան» մասին։ Բայց ի՞նչպէս էին իրադրո՞ւմ այդ վերջին երկու բառերը, մենք չգիտէինք, թէեւ այդ բառերի հըմայքը մեծ էր։ Թերթը խօսում էր ինչ որ «մօտաւոր ու հեռաւոր ծրարագրի» մասին, այդ էլ մեզ շատ էր հետաքրքրում, թէեւ խիստ աղօտ կերպով էինք ըմբռնում այն ժամանակները ծրարի անհրաժեշտութիւնը. «բաւական չէ՞ դէնքեր», մտածում էինք մենք...

1890 թ. գարնան մենք դադարեցրել էինք «Տարերք»-ը. նախ՝ մեր խմբակը ձեռքից ձեռք «Հնչակ» էր տարածում, ապա ժամանակ էլ չունէինք, քանի որ պատրաստուում էինք աւարտման քննութիւնների, որ ասել է, թէ երկու ամսից ետոյ՝ արդէն համալսարանի կամ այլ բարձրագոյն դպրոցի ուսանողներ էինք դադարելու։ Ըստ մեր քաղաքում եղած սովորութեան, ամենքս էլ Մոսկւա պիտի գնայինք ու այնտեղ 4 - 5 տարի բարձրագոյն կրթութիւն ստանայինք։ Ես սատիկ մտահոգւած էի մասնագիտութիւն ընտրելու հարցով։ Մեր ընտանիքի մէջ ես հինգերորդն էի. իմ մեծ եղբայրները արդէն ուսանող էին՝ մէկը բժշկական, միւսը իրաւաբանական, երրորդը ճարտարապետական, չորրորդը լեզւաբանական ճիւղերում։ Մայրս ուզում էր, որ ես էլ բժշկական բաժինն ընտրեմ, բայց հայրս եւ մօրեղբայրս (երկուսն էլ բժիշկներ) հակառակում էին եւ ուզում էին որ ես ընտրեմ բնական գիտութիւններ եւ ներքեւ գիտական հարցերին։ Ես պատրաստ էի ընդունել այդ ծրագիրը, բայց երազում էի, որ մօնեմ

ոչ թէ Մոսկւայի, այլ արտասահմանեան համալսարանի նոյն բաժինը: Շուտով հայկական կեանքի քաղաքական դէպքերը հեշտացրին իմ երազած ծրագրի իրականացումը:

Յուլիսի կէսերին Թիֆլիսի հայ լրագիրները, ապա միաժամանակ ռուս մայրաքաղաքներից ստացւած թերթերը հեռագիրներով եւ յօդւածներով աւետում էին ռուսահայութեան, որ Յուլիսի 15-ին կիրակի առաւօտ, Կ. Պոլսի մէջ հայկական մեծ բողոք - ցոյց է եղել. հազարի չափ հայ մշակներ, մտաւորականներ ու արհեստավորներ, յեղափոխական երգերով ու դրօշակով, քաղաքական ազատութեան պահանջներ են ներկայացրել Բարձր Դրան: Շատերը դէնք են ունեցել. ոստիկանութեան ու ամբոխի մէջ եղել են վիրաւորւածներ եւ մինչեւ իսկ սպանւածներ: Այդ լուրը իր ժամանակին, անշուշտ, շատ հայաբնակ քաղաքներում, ինչպէս եւ Նախիջևանում, ուժգին տպաւորութիւն թողեց: Հետեւեալ եւ միւս օրերի ռուս լրագիրները սկսել էին անսանձ յարձակումներ թիւրք կառավարութեան «տմարդի քաղաքականութեան դէմ»: Կիսապաշտօնական «Ս. Պետերբուրգսկիէ Վեդոմոսթի» օրաթերթը պարզօրէն գրում էր, թէ՛ «Հասել է, վերջապէս, ժամանակը, երբ ստրկութեան մէջ մնացած միակ քրիստոնեայ ժողովուրդն էլ Թիւրքիայում իրաւունք ունենայ թօթափելու իր դարաւոր լուծը ու քրիստոնեայ կառավարութիւնները պէտք է լուրջ ուշադրութիւն դարձնեն հայկական անարդարութեան վրա»: Դժար է յիսուն տարիներից յետոյ նկարագրել մեր քաղաքի ոգեւորութիւնը, անվերջ պատմութիւնները, երազական ծրագիրները, Պոլսի ցոյցի չափազանցած նշանակութիւնը: Ձեռքից ձեռք անցնում էին այդ առթիւ գրած Ռ. Պատկանեանի նամակները Կաթողիկոսին, այլեւ Պոլսի՝ Մ. Խրիմեանին, Արծրունուն եւ Ա. Յովհաննիսեանին: Պոլսի ցոյցից առաջ, Կարինում եւս բողոք - ցոյց, ձերբակալութիւններ եւ սպանութիւններ էին եղած, եւ այդ օրերին նոյնպէս արտագրում ու իրար մէջ էին բաժանում Ռ. Պատկանեանի գրած ուսանաւորը, որը սկսում էր այսպէս.

... Կեցցե՛ն Կարինի անկեալ քաջերը,

Նոր Հայաստանի նոր նահատակներ...

«Հնչակ»-ի «յեղափոխական կազմակերպութիւնը» մեր աչքում մեծ նշանակութիւն ստացաւ, որովհետեւ գուշակում էր, որ շատ շուտով հայ ժողովուրդը պիտի ապստամբի ու մենք էլ Պոլսի ցոյցը ընդունում էինք իբրեւ Հայաստանի յեղափոխութեան սկիզբը, որին շատ շուտով պիտի յաջորդէր «Հայաստանի ընդհանուր ապստամբութիւնը»: Մի քայլ եւս եւ հորիզոնի վրա արդէն նշմարւում էր «Հա-

յաստանի ազատութիւնը»... Այդ հաւատը աւելի եւս ամրացաւ, երբ Պետերբուրգի «Սէվէռնիյ վէսթնիկ»-ի Պոլսի թղթակիցը գրում էր, որ «Պոլսի հաղարարութիւնը հայութիւնը «Մեր Հայրենիք» ազգային երգով հրապարակ էր իջած. հայ յեղափոխութիւնը սկսած է»:

Մի միտք ամբողջովին կլանել էր ինձ՝ դնալ անպատճառ արտա-
համան եւ այնտեղ համալսարաններից մէկում ուսանել: Ու այդ,
ի հարկէ, պէտք է լինէր միայն ժընեւի համալսարանը, որը ի դէպս
ունէր եւ հռչակաւոր դասախօսներ: Չգիտեմ ինչպէս էի բացատրել
իմ ծրագիրը, բայց հայրս համաձայնեց, որ, յիշաւի, ժընեւը ա-
մենայարմար խաղաղ վայրն է գիտութեամբ զբաղւելու համար,
«մանաւանդ, աւելացնում էր զարմացած մօրս նայելով՝ Շվէյցարիա-
յի կենդրը խտապահանջ է բարոյականութեան տեսակէտից, իսկ
դա անհրաժեշտ է անփորձ պատանիի մը համար»:

Եւ ահա, 1890 թ. Յուլիսի 31-ին, ես ճանապարհ ընկայ դէպի
ժընեւ, որը իմ երեւակայութեան մէջ նոր Մեկկայի ոյժ էր ստացել:
Ես չտապում էի տեղ հասնել. «Յեղափոխութիւնը սկսել էր, ո՞վ
գիտէ՝ մինչեւ տեղ հասնելս դուցէ ընդհանուր ապստամբութիւնն էլ
բռնկէր... »:

Փարիզ

(Շարունակելի)

